

Marta Czechowska-Bieluga

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie [mczechbiel@wp.pl]

ORCID: 0000-0003-3560-2629

Stygmatyzacja byłych skazanych w narracjach pracowników socjalnych

Abstrakt: W artykule zwrócono uwagę na występowanie komponentów stygmatyzacji w sposobie postrzegania byłych skazanych przez pracowników socjalnych. W analizach uwzględniono kontekst możliwości readaptacji społecznej osób z doświadczeniami inkarceracji. Następnie zarysowano schemat stygmatyzacji. Ukazano jaki jest obraz byłego skazanego w narracjach pracowników socjalnych. Podjęto także kwestie możliwości zmiany postrzegania byłych skazanych przez pracowników socjalnych, co uznano za warunek konieczny do pozytywnego przebiegu procesu ich readaptacji społecznej. Zastosowano wywiady swobodne. W większości narracji badanych pracownic socjalnych (choć w różnych kontekstach i nasileniu) pojawiły się komponenty stygmatyzacji zogniskowane wokół wyodrębnienia różnicy pomiędzy byłymi skazanymi a społeczeństwem i przypisania im niepożądanych cech stanowiących odzwierciedlenie uformowanych wcześniej stereotypów. W ich wypowiedziach można dostrzec także zaetykietowanie osób z doświadczeniem kryminalnym, związane z utratą statusu społecznego i dyskryminacją.

Słowa kluczowe: pracownik socjalny, readaptacja społeczna, skazany, stygmatyzacja.

Wprowadzenie

Stale rosnący odsetek recydywistów wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności skłania do refleksji na temat identyfikacji i wzmacniania czynników sprzyjających procesowi readaptacji, ale także przyczyn ponownych powrotów do

zakońców karnych (Korwin-Szymanowska 2019). Readaptację społeczną rozumie się jako ponowne przystosowanie się jednostki do czynnego i samodzielnego życia, wyrażającego się w pełnieniu ról społecznych związanych z podstawowymi obszarami funkcjonowania (Ambrozik 2007; Szymanowski, Świda 2008). W procesie tym akcentuje się ogromną rolę odgrywaną przez rodzinę i społeczeństwo. Programy resocjalizacyjne powinny uwzględniać ludzi, z którymi więzień będzie żył po wyjściu z zakładu karnego i którzy mogą sprzyjać podejmowaniu przez niego pożądanego ról społecznych. Biorąc to pod uwagę, istotne znaczenie ma zaangażowany i mobilizujący kontakt skazanych z rodzinami oraz społeczeństwem w środowisku lokalnym. Dzięki niemu mogą oni budować pozytywny obraz samego siebie, utrzymywać identyfikację z najbliższymi, a także motywować się do poprawy lub zmiany swojego zachowania (Kieszkowska 2018; Jaworska 2008).

Z jednej strony rodzina i społeczeństwo mogą sprzyjać readaptacji społecznej byłych skazanych, a z drugiej strony, mogą być źródłem stygmatyzacji stanowiącej jedno z następstw izolacji więziennej. Problem stygmatyzacji jest szczególnie istotny w kontekście jakości życia byłych skazanych, napiętnowanych przez kierujące się stereotypami społeczeństwo, mających poważne problemy adaptacyjne (Olszewska 2012; Pawełek 2010; Żeromska-Charlińska 2010). Stygmatyzująca może być dla nich nawet kontrola ze strony instytucji porządku publicznego i wymiaru sprawiedliwości stanowiąca jeden z czynników utrudniających proces readaptacji społecznej (Ambrozik 2007).

Stygmatyzacja polega na poznawczym naznaczaniu jednostki z uwagi na posiadanie negatywnej, dyskredytującej ją cechy, warunkującej sposób traktowania jej w społeczeństwie. Proces ten przejawia się w dewaluacji jednostek z powodu jakiegokolwiek ich cechy, zachowania, przynależności społecznej i skutkuje oporem społeczeństwa, by w pełni ją zaakceptować (Crocker, Major, Steele 1998). Stygmatyzacja to również postawa społecznej (uogólnionej) dezaprobaty, negatywnego odbioru określonej grupy ludzi ze względu na charakteryzujące tę grupę cechy psychiczne, fizyczne, styl życia, system wartości czy inne atrybuty (Jackowska 2009). Link i Phelan (2001) badając proces i konsekwencje stygmatyzacji, zwrócili uwagę na takie jej cechy, jak: etykietowanie, postrzeganie przez pryzmat stereotypów, budowanie dystansu społecznego, utrata statusu społecznego i dyskryminacja. Zjawisko stygmatyzacji (Link, Phelan, za: Jackowska 2009, s. 656) obejmuje następujące komponenty: „1. Wyodrębnienie różnicy, np. kalectwa fizycznego i nadanie etykiety osobie lub osobom, u których ta różnica została zauważona; 2. Przypisanie niepożądanych cech etykietowanym ludziom, stanowiących odzwierciedlenie uformowanych wcześniej stereotypów, 3. Oddzielenie grupy osób oznaczonych etykietką („ich” od grupy własnej – „nas”), 4. Zaetykietowane osoby doświadczają utraty statusu i dyskryminacji, np. zostają pozbawione prawa do zatrudnienia, opieki medycznej itp.; pociąga to za sobą nie tylko degradację społeczną, ale także ekonomiczną”.

Stygmatyzacja społeczna to „proces lub doświadczenie, w którym wiele form społecznego zachowania lub atrybutów jest odbieranych subiektywnie jako społeczna dezaprobata, stając się dyskredytującymi w oczach innych i czyni możliwym wykluczenie z prawidłowych interakcji, co z kolei powoduje dysfunkcję tożsamości” (Goffman 2005, s. 31). Konsekwencją stygmatyzacji jest postrzeganie piętnowanych osób jako gorszych, a następnie znaczne upośledzenie ich funkcjonowania w społeczeństwie (Dziwota 2014).

Stygmatyzacja polega na „uszywnieniu jednostki w jej dewiacyjnych rolach przez otoczenie społeczne. Tworzący się wówczas dystans interpersonalny o charakterze percepcyjno-emocjonalnym skutkuje wewnętrznym przekonaniem osób funkcjonujących dotychczas odmiennie (byłych lub aktualnych wychowanków placówek i instytucji resocjalizacyjnych), że środowiska, w których przebywają, niejako *odcinają się* od nich i nie chcą z nimi utrzymywać relacji osobowych” (Konopczyński 2017, s. 7). W teoriach stygmatyzacji, naznaczenia społecznego czy też etykietowania (Kojder 1980; Krajewski 1983) akcentuje się rolę społecznego reagowania na zachowanie przestępcze, a także proces wchodzenia w rolę dewianta (Czykwin 2007). Społeczeństwo nie akceptuje przestępców, w związku z czym wyklucza więźniów oraz osoby opuszczające zakłady karne. Dotychczasowe badania wykazały, że połowa osób kieruje się negatywnymi stereotypami dotyczącymi byłych więźniów (Hirschfield, Piquero 2010). Muszą oni zatem radzić sobie z konsekwencjami stygmatyzacji, m.in. z wykluczeniem społecznym (Friedrich 2021).

Z uwagi na ryzyko stygmatyzacji proces reintegracji powinien być ciągły, rozpoczynać się już w momencie osadzenia i trwać do czasu opuszczenia placówki, a także po wyjściu z więzienia na wolność (Ambrozik 2007, s. 190). Powinien być kontynuowany przez określone grupy specjalistów wspomagających byłego więźnia i jego rodzinę. Szczególne znaczenie w reintegracji społecznej skazanych mogą odgrywać pracownicy socjalni. Wszystkie zadania ukierunkowane na pomoc po odbyciu kary – czyli zainteresowanie ogólną sytuacją więźnia, doraźna pomoc finansowa, aktywizacja zawodowa osób karanych, lepsze uzupełnianie kwalifikacji osób karanych przez urzędy pracy oraz ich samoorganizowanie się i działalność w spółdzielniach (Mrózek 2014) – mogą być realizowane przez pracowników socjalnych i osoby współpracujące z nimi w ramach działań z zakresu pomocy społecznej. W sytuacji gdyby osoby te przejawiały postawy stygmatyzujące wobec osadzonych będących klientami pomocy społecznej, stabilizowałyby jednostkę prodewiacyjną w jej sposobie myślenia na swój temat i wówczas uszywniałyby ją w ograniczonych treściwo rolach społecznych, co skutkowałoby pogłębianiem się procesu jej marginalizacji lub wykluczania (Konopczyński 2017). Co istotne, dotychczasowe wyniki badań przeprowadzonych z klientami pomocy społecznej wskazują na odczuwanie przez nich stygmatyzacji w związku z byciem klientem pomocy społecznej – w tym doświadczanie wstydu, upokorzenia – ale także na podejmowanie prób radzenia sobie z efektami przejawianych wobec nich postaw (Kudlińska 2011).

Badacze wskazują na różnorodne trudności, z którymi zmagają się osadzeni oraz byli skazani. Podkreślają także potrzebę reform, które powinny nastąpić nie tylko w strukturach państwa, ale przede wszystkim w sposobie myślenia społeczeństwa (Mrózek 2014). W niewielu polskich pracach naukowych naświetlony jest aspekt postrzegania osób karanych przez osoby profesjonalnie pomagające, z uwzględnieniem stygmatyzacji. Tworzenie (w pewnym sensie ograniczonego) obrazu postrzegania byłych skazanych umożliwiają wyniki badań nad opiniami studentów przygotowujących się do świadczenia pomocy i wsparcia potrzebującym. Wskazują one na brak akceptacji osób z doświadczeniem kryminalnym przez studentów, którzy w trakcie studiów nabywają kompetencje do pracy z takimi osobami (Butrym 2012). Przy czym ujawniona wówczas wielkość dystansu społecznego zależała od rodzaju przestępstwa – począwszy od całkowitego braku akceptacji niemal we wszystkich rolach społecznych, z którym spotkały się osoby karane za znęcanie się nad rodziną, zgwałcenia i wykorzystywanie seksualne osoby małoletniej. Duży dystans społeczny badani studenci zadeklarowali również wobec osób karanych za przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu, a także przeciwko mieniu oraz wobec osób systematycznie nadużywających alkoholu i upijających się, jak również systematycznie używających narkotyków (Korwin-Szymanowska 2019). Z kolei badania dotyczące opinii studentów przygotowujących się do pracy społecznej na temat osób skazanych ujawniły, że te osoby są postrzegane negatywnie, m.in. jako kryminaliści, bandyci, leserzy oraz głupcy. Studenci określali ich jako zaburzonych w postrzeganiu dobra i zła, bez sumienia, niezaradnych życiowo, niepracujących, pochodzących z patologicznego, czasem nawet kryminogennego środowiska, z niskim poziomem wykształcenia, a także jako uzależnionych. Opinie pozytywne były jednostkowe (Chojecka, za: Pawełek 2010). Dotychczasowe analizy uwzględniają również szerszy kontekst funkcjonowania osadzonych, w tym poczucie odrzucenia i potępienia całej ich rodziny, która również sama często żywi do nich urazę, a jednocześnie czuje się odrzucona i niezrozumiana przez społeczeństwo (Kieszkowska 2018). Wpływa to niewątpliwie na funkcjonowanie byłych skazanych w różnych rolach społecznych (Pawełek 2009; Mrózek 2014) oraz na ich sytuację rodzinną (Pawełek 2008).

Badania nad stygmatyzacją osób zagrożonych wykluczeniem społecznym dotyczyły głównie chorujących psychicznie (Jackowska, 2009; Podogrodzka-Niell, Tyszkowska, 2014), ale także więźniów (Pierchala, 2016; Fidelus, 2013) i wychowanków zakładów poprawczych oraz schronisk dla nieletnich (Chomczyński, 2015). W kontekście pomocy społecznej prowadzone były z kolei badania nad stygmatyzacją osób zmarginalizowanych na przykładzie osób korzystających ze świadczeń społecznych (Kudlińska 2011).

Badania, w których funkcję pośredniczącą w zrozumieniu zjawiska stygmatyzacji społecznej byłych skazanych pełniłyby opinie pracowników pomocowych, w tym pracowników społecznych, nie mają jak dotąd bogatej tradycji w naukach społecznych w Polsce (Kudlińska 2011). Z tego powodu włączanie proponowanej

perspektywy do badań i refleksji socjopedagogicznej w obszarze pomocy społecznej osobom z doświadczeniem inkarceracji może wzbogacić wiedzę na temat funkcjonowania osób zmarginalizowanych.

Założenia metodologiczne badań własnych

Celem badań było poznanie sposobu postrzegania byłych skazanych przez pracowników socjalnych i zidentyfikowanie komponentów stygmatyzacji.

Głównymi kategoriami pojęciowymi, których dotyczyły wypowiedzi badanych, były: stygmat przypisany skazanym przez badane pracownice socjalne oraz stygmat przypisany osobom z przeszłością kryminalną przez społeczeństwo. W kolejnym kroku analizom poddano skutki doświadczanej stygmatyzacji, zakres pomocy świadczonej osobom z doświadczeniem inkarceracji oraz edukację pracowników socjalnych do pracy z nimi.

Zastosowano studium przypadku rozumiane jako jakościowa strategia badawcza, umożliwiająca formułowanie pewnych uogólnień na podstawie dobranej celowo, niewielkiej grupy dokładnie opisanych przypadków, stanowiących egzemplifikację wybranego zjawiska społecznego. Procedura badań była realizowana dzięki wykorzystaniu wywiadu swobodnego, który miał charakter rozpoznawczy. Umożliwiał on sprecyzowanie problemu i uporządkowanie głównych wątków badania (Konecki 2000). Analizowano narracje osobiste (Chase 2009, s. 18) rozumiane jako „retrospektywne nadawanie znaczenia wybranym fenomenom” (Chase 2009, s. 24–26).

Dążono do odpowiedniego przeprowadzenia selekcji przypadków, stosując dobór celowy ze względu na wyróżnione kryteria (Silverman 2009, s. 167–169). Założono, że postrzeganie osób, które opuściły zakład karny przez pracowników socjalnych może być różnicowane ich wiekiem, kierunkiem studiów, poziomem wykształcenia, stażem zawodowym oraz miejscem pracy. Na podstawie tych kryteriów próbowano dotrzeć do integracyjnych wątków doświadczeń pięciu kobiet – pracownic socjalnych – związanych z ich indywidualną praktyką zawodową nie krótszą niż osiem lat, posiadających wykształcenie na poziomie wyższym magisterskim. Badaniu poddano pięć pracownic socjalnych, które miały od 32 do 50 lat. Staż pracy jako pracownik socjalny wynosił od 8 do 25 lat. Analizowano opinie kobiet, ponieważ stanowią zdecydowaną większość wśród pracowników socjalnych (Miś 2014). Ankietowane mieszkały zarówno w małych, jak i dużych miastach oraz wsiach; pozostawały w związkach, lub żyły samodzielnie. Miejscem pracy były: miejski ośrodek pomocy rodzinie, gminny ośrodek pomocy społecznej oraz nowo powstałe Centrum Usług Społecznych otwarte na pracę środowiskową wzmacniającą spójność społeczną (Rymsza 2020).

Tabela 1. Osoby badane

Lp.	Wiek	Miejsce zamieszkania	Stan cywilny	Miejsce pracy	Stanowisko	Staż pracy
1	50	duże miasto	wdowa	MOPR	starszy pracownik socjalny	20
2	35	wieś	zamężna	GPOPS	pracownik socjalny	10
3	50	duże miasto	zamężna	CUS	pracownik socjalny	25
4	45	wieś	zamężna	CUS	pracownik socjalny	21
5	32	małe miasto	panna	OPS	pracownik socjalny	8

Źródło: wyniki badań własnych.

Wyniki badań własnych

W postrzeganiu osób z doświadczeniem kryminalnym przez pracowników socjalnych pojawiają się elementy stygmatyzacji, polegające na przypisywaniu niepożądanych cech. Najczęściej jest to roszczeniowość, ale ujawniały się także wątki związane z wyodrębnieniem różnicy między grupą byłych skazanych, występujących w analizowanych opisach jako osoby stygmatyzowane, a pozostałymi członkami społeczeństwa:

Osoba ta jest zagubiona, roszczeniowa, bez motywacji [25]¹; roszczeniowa, niecierpliwa, impulsywna, czasami wykazująca wrogość, posiadająca liczne tatuaże [21]; odezwana od rzeczywistości, roszczeniowa [8].

Osoba taka jest wycofana, pełna obaw o swoją przyszłość, z niską samooceną [20].

Osoba, która doświadczyła pobytu w więzieniu, w mojej ocenie, jest osobą z jednej strony pewną siebie, potrafiącą radzić sobie w życiu, głównie poprzez siłę, jaką posiada. Z kolei z drugiej strony szuka pomocy i wsparcia u innych. Z mojego doświadczenia wynika, że głównie finansowej [10].

Postrzeganie osób z doświadczeniem kryminalnym przez społeczeństwo jest zdaniem badanych pracowników socjalnych nieco bardziej zróżnicowane niż ich własna percepcja, aczkolwiek wskazywane też jest wprost jako pozytywne lub neutralne. Co ciekawe, o ile negatywne postawy są, przynajmniej w niewielkim stopniu, uzasadniane w wypowiedziach badanych, to nastawienie neutralne i pozytywne pozostaje pozbawione jakiegokolwiek argumentacji.

.....

¹ Cytując wybrane wypowiedzi badanych, zdecydowano się na podawanie przy nich długości stażu pracy na stanowisku pracownika socjalnego. Pozwoliło to na zidentyfikowanie pozostałych cech społeczno-demograficznych zawartych w tab. 1.

Stosunek społeczeństwa jest neutralny [8].

Stosunek innych jest pozytywny, należy zapewnić im kompleksowe wsparcie [25].

Spółeczeństwo postrzega osoby skazane często negatywnie, nie wierząc w ich zmianę, nie bardzo chcą mieć ich w gronie znajomych [21].

Badane, podobnie jak dowiedziono w doczasowych diagnozach (Korwin-Szymanowska 2019), uzależniają przypisywanie przez otoczenie społeczne niepożądanych cech byłym skazanym od rodzaju popełnionego przestępstwa lub okoliczności zewnętrznych:

Postrzeganie byłych więźniów współcześnie nadal przybiera bardzo negatywną postać. Trudno mówić o akceptacji takich osób w społeczeństwie, choć pamiętam, że na to jak postrzegany jest były więzień ma również rodzaj czynu, którego się dopuścił. Pracowałam dawno temu z osobą, która do więzienia trafiła z powodu długów alimentacyjnych. Po wyjściu z więzienia była traktowana przez rodzinę, społeczność lokalną jak osoba zupełnie niewinna [10].

Zależność zachowania osób skazanych od sytuacji, miejsca i osób towarzyszących tej osobie [20].

W wypowiedzi jednej z badanych można zauważyć rozbieżność w postrzeganiu społecznym byłych skazanych i ich zachowania, choć akcentuje ona ich stygmatyzację, w tym etykietowanie:

Bardzo zróżnicowany, osobiście pracuję z takimi osobami, każda z nich przejawia inne zachowania i postrzega różnie swoją sytuację życiową. Osoby po opuszczeniu zakładu karnego nie są dobrze postrzegane przez społeczeństwo. Stygmatyzacja nadal występuje wśród ludzi, którzy uważają, że byli więźniowie to osoby złe, niebezpieczne, które należy omijać [20].

W narracjach badanych pracownic socjalnych pojawia się także zaetykietowanie osoby skazanej. W jednej z analizowanych perspektyw pojawia się przekonanie, że to sam skazany identyfikuje doświadczanie utraty statusu i dyskryminacji polegającej na tym, że w związku z pobytem w zakładzie karnym zostaje pozbawiony prawa do zatrudnienia:

[...] były więzień przychodząc do ośrodka wysłuchuje tego, co ma do przekazania pracownik socjalny, nie zawsze jednak wykonuje pewne działania, które pozwalają mu na rozwiązanie jego życiowych problemów, np. skarży się na brak pracy, co tłumaczy wyłącznie pobytem w zakładzie karnym. Przedstawia otaczający świat raczej w perspektywie ciągle napotykających go trudności, czasem podkreśla, że więzienie dało mu znacznie więcej niż można przypuszczać [10].

Jedna z badanych, o najkrótszym stażu pracy (8), zachowanie osoby skazanej określa jako wyobcowanie, w przeciwieństwie do pracownicy legitymującej się najdłuższym doświadczeniem zawodowym (25), która akcentuje „przebywanie osoby skazanej w miejscach publicznych i szukanie kontaktu z innymi”. Przejawów postawy roszczeniowej wśród skazanych można doszukiwać się w kolejnej narracji badanej pracownicy socjalnej, zgodnie z którą:

Osoba po opuszczeniu zakładu karnego próbuje odnaleźć się w rzeczywistości. Bardzo często pierwsze kroki kieruje do OPS „bo się mi należy”. Opiekunowie w zakładach karnych mogliby nie tylko edukować skazanych, że mają prawa, ale też obowiązki. Doświadczenia więzienne z reguły nie przynoszą im wstydu, a po wyjściu szukają osób z podobnego kręgu, z podobnymi problemami [21].

Wszystkie badane pracownice socjalne są przekonane, że były więzień ma szansę przystosować się do życia poza zakładem karnym, ale aby to się udało według badanych potrzebna jest specjalistyczna pomoc.

Zapewne tak, pod warunkiem, iż taka osoba otrzyma konkretne wsparcie i pomoc specjalistyczną, szeroko pojętą [20] pomoc specjalistyczna dostępna w jednym miejscu [25].

Oczywiście że tak. Miałam kiedyś takiego klienta, który został skazany jako 20-letni chłopak na 15 lat pozbawienia wolności. Po opuszczeniu zakładu karnego trafił do schroniska dla osób bezdomnych [...] Będąc w schronisku korzystał z pomocy materialnej GOPS-u, zaadaptował się tam niezwykle dobrze, z czasem stawał się dla pozostałych mieszkańców kimś w rodzaju gospodarza schroniska. Sprawnie zarządzał pracą, organizował pomoc dla innych bezdomnych, pomagał nowo przybyłym mieszkańcom poznawać panujące zasady [...]. Jednocześnie został doceniony przez pracowników socjalnych, każdy z nas widział w nim osobę, która pomaga i trochę przekazuje własne doświadczenie życiowe jako przestrogę. Z biegiem kolejnych lat osoba ta trafiła do projektu systemowego, który jest realizowany przez GOPS. Pracownik socjalny zawarł z nim kontrakt, w którym jednym z działań jest podjęcie nauki w liceum dla dorosłych. Ten pan skończył liceum i został zatrudniony przez GOPS. Poznał dodatkowo partnerkę, z którą wziął ślub. Ze związku urodziły się bliźniaki. To co na pewno pomogło tej osobie, to bardzo indywidualne podejście każdego z pracowników socjalnych do tego klienta. Akcentowanie jego mocnych stron, zauważanie go jako człowieka, a nie jako skazanego [10].

Dotychczasowe badania wskazują, że to rodzice są często aktywni w działaniach na rzecz poprawy sytuacji życiowej dziecka z etykietą dewianta (w tym przypadku – skazanego). Bywa, że podejmują wysiłek dawania mu wsparcia nawet wówczas, gdy wszyscy je opuścili (Szczepanik 2021). Prowadzone analizy potwierdzają dostrzeganie roli rodziny w podnoszeniu jakości życia osób skazanych przez pracownice socjalne. Równolegle akcentowana jest zaangażowana postawa skazanego, oparta na motywacji do zmian.

Były więzień ma szansę przystosować się do życia poza zakładem karnym. Zależy to w dużej mierze od jego nastawienia i motywacji do zmian. Bardzo dużą rolę odgrywa tutaj też rodzina i środowisko, np. czy rodzina chce uczestniczyć w powrocie do normalnego życia, czy może liczyć na pomoc sąsiedzką. Moim zdaniem po wyjściu z zakładu karnego osoba powinna mieć możliwość powrotu do życia poprzez zagwarantowanie jej możliwości podjęcia zatrudnienia, np. mogłyby być to przynajmniej prace społecznie użyteczne. Obecnie osoba wychodząca z zakładu karnego nie ma zagwarantowanej pomocy. Otrzymuje jedynie drobne środki na dojazd, ewentualnie odzież itp. Może liczyć na pomoc OPS w formie zasiłków, pracy socjalnej [21].

W wypowiedziach badanych pracownic socjalnych pojawił się także wątek podejmowanych działań wspierających, w tym potrzeba wielokontekstowości pomocy. Pracownicy socjalni, jak wynika z ich wskazań, podejmowali próby aktywizacji zawodowej, społecznej, psychologicznej, przyznawali pomoc finansową, jak również wspierali w organizacji życia codziennego.

Praca musi być nakierowana wielokierunkowo – na aktywizację zawodową, społeczną, psychologiczną, terapeutyczną [20].

Potrzebna jest współpraca z kuratorem, urzędem pracy, pomoc we wznowieniu dostaw prądu elektrycznego, pomoc w załatwieniu różnych spraw urzędowych, np. spłata zadłużenia za podatek, za wywóz śmieci [21].

Zadbałam o to, aby to była pomoc finansowa, aktywizacja zawodowa, uzyskanie ubezpieczenia i zatrudnienia [8].

U jednej z badanych pracownic socjalnych pojawiło się też poczucie lęku przed skazanymi, zależne od rodzaju popełnionego przestępstwa.

Prowadziłam pracę socjalną w oparciu o kontrakt, przyznawałam świadczenia pieniężne. [...] Pojawia się lęk przed osobami skazanymi za poważne przestępstwa [25].

Pracownica mająca jeden z krótszych staży pracy zaakcentowała indywidualne podejście do osoby skazanej połączone z rozpoznaniem jej potencjału.

Według mnie ważne jest bardzo indywidualne podejście do osoby skazanej, diagnoza jej potencjału (bo zawsze on jest, bywa że bardzo mocno ukryty), odstępianie od etykietowania tej osoby i stereotypowego myślenia o niej [10].

W narracjach badanych pracownic socjalnych pojawiają się także różnorodne trudności, których doświadczają osoby skazane po zwolnieniu z zakładu karnego. Wskazują one najczęściej na brak pracy, brak miejsca zamieszkania oraz na niski poziom wykształcenia. Część z respondentek trudności tych upatruje w czynnikach interpersonalnych, takich jak: bariery systemowe, brak jednolitego systemu

pomocy [25] oraz szybkie zmiany na świecie np. jak kupić bilet, zarejestrować się w urzędzie itp. [8].

Jedna z badanych źródła trudności lokuje w czynnikach intrapsychicznych.

Główną trudnością jest ich roszczeniowość, brak motywacji do zmiany swojej sytuacji, negatywne postrzeganie przez środowisko [21].

Kontekst edukacyjny postrzegania przez pracownice socjalne osób skazanych wydaje się nieobecny w ich narracjach. Badane nie pamiętają ani nazw przedmiotów, ani treści, które przygotowywałyby je do pracy z tą grupą klientów. Co więcej, nie doskonała się w tym obszarze. Wskazują najczęściej, że w ogóle nie było takich zajęć, lub też, że były niewystarczające. W wypowiedziach pojawiły się dwie nazwy przedmiotów, które badane zaliczały w trakcie studiów: pedagogika resocjalizacyjna i pomoc postpenitencjarna.

Zakończenie

W większości narracji odnoszących się do pierwszej kategorii pojęciowej zauważono, że (choć w różnych kontekstach i nasileniu) pojawiła się stygmatyzacja wyrażona poprzez definiowanie przez grupę sytuacji oraz określonej osoby jako innej i nadanie jej etykiety (Link, Phelan, za: Jackowska 2009 s. 656). Ujawnił się także aspekt powstawania dewiacji występującej na poziomie interpretowania i identyfikowania byłych skazanych (Chomczyński 2015) jako „nienormalnych”, niebędących „jednym z nas” (Link, Phelan 2001). Zdaniem badanych byli skazani są roszczeniowi i cechuje ich pewna pejoratywnie ujmowana impulsywność (różnie określana, np. jako wrogość, niebezpieczeństwo, czy też uczucie lęku przed nimi). Wydaje się, że z jednej strony badane identyfikują słabości osób skazanych, wyznaczające ich trudną sytuację życiową i wybrane ograniczenia, a z drugiej – wskazują na przejawy doświadczanych niepewności. Można sądzić, że nie widzą w tych osobach gotowości do zmiany swojej sytuacji. Dostrzegają częściej bariery niż potencjał do ich readaptacji społecznej.

Oddzielenie grupy osób skazanych oznaczonych etykietką to kolejny z komponentów stygmatyzacji (Link, Phelan, za: Jackowska 2009, s. 656), który jest widoczny w kontekście lęku pojawiającego się wśród badanych, a także przejawia się poprzez wizerunek osoby skazanej jako np. posiadającej liczne tatuaże. W wypowiedziach respondentek można dostrzec także zaetykietowanie byłych skazanych, którzy doświadczają utraty statusu i dyskryminacji, np. zostają pozbawieni prawa do zatrudnienia. Osoby te zdaniem pracowników socjalnych nie mają miejsca zamieszkania, mają niskie wykształcenie, a także żyją w ubóstwie.

Badane przypisują byłym skazanym niepożądane cechy odzwierciedlające uformowane wcześniej stereotypy, które według nich są też nadawane przez ogół

społeczeństwa. Zauważany przez badane pracownice socjalne stosunek społeczeństwa do osób z doświadczeniem inkarceracji jest zależny od rodzaju popełnionego czynu (por. Korwin-Szymanowska 2019). Tym samym zidentyfikowano kolejną kategorię pojęciową, jaką stanowił stygmat przypisany osobom z przeszłością kryminalną przez społeczeństwo.

Następnie analizom poddano skutki doświadczanej stygmatyzacji. Uzyskane wyniki mają szczególne znaczenie, biorąc pod uwagę to, że w sytuacji byłego więźnia przyjęcie narzuconej mu roli dewianta pozostającego poza nawiasem społeczeństwa powoduje, że powrót do niego staje się wręcz niemożliwy (Jaworska 2008). Może to być związane z przygotowaniem lub doskonaleniem zawodowym pracowników socjalnych – kolejną analizowaną kategorią pojęciową. Pracownicy ci deklarują, że pedagogika resocjalizacyjna słabo wybrzmiewała w trakcie ich edukacji.

Treści związane z pomocą osobom skazanym w większości przypadków były kategorią nieobecną w trakcie ich kształcenia. Ujawniająca się, najczęściej nie w sposób bezpośredni, ograniczona akceptacja osób w fazie ponownej socjalizacji przez pracowników socjalnych może zostać wzmocniona dzięki podnoszeniu poziomu kompetencji zawodowych – nie tylko poprzez poszerzanie wiedzy teoretycznej, ale poprzez większy nacisk na zdobywanie praktyki w tym obszarze. Dopiero konstruowanie w społeczeństwie obrazu zawierającego akceptację czy też pozytywne ustosunkowanie społeczne do byłych skazanych pozwoli uwierzyć im w możliwość osiągnięcia lepszej jakości życia (Skałirak 2007, s. 257). Jak wskazują dotychczasowe analizy, większa akceptacja może wynikać z szerszej wiedzy na temat osób skazanych, a także z poznania ich w trakcie praktyk studenckich (Korwin-Szymanowska 2019). Osłabieniu stygmatyzującej reakcji na byłego skazanego sprzyja wchodzenie w nową tożsamość, co jest możliwe m.in. dzięki działaniom pracowników socjalnych ukierunkowanych na jego readaptację społeczną, przy jednoczesnej (możliwie jak najbardziej świadomej) obserwacji tego procesu (por. Ambrozik 2007).

Prowadzone dotychczas badania nad stygmatyzacją (Czykwin 2007), w tym nad stygmatyzacją osób z przeszłością kryminalną, wskazują na szybkość wpływania różnych artefaktów na sposób spostrzegania danej osoby lub grupy. Z przeprowadzonych wywiadów wynika, że respondenci cechują się niską świadomością konsekwencji własnych działań stygmatyzacyjnych. Osoby z doświadczeniem kryminalnym zostały przedstawione jako stygmatyzowane – czyli posiadające społeczny atrybut głęboko je dyskredytujący i postrzegane z tego powodu jako niepełnowartościowe (Świątkiewicz-Mośny 2010). Jest to zjawisko niebezpieczne, gdyż mogą one zostać włączone do koncepcji samego siebie i powodować samopiętnowanie (Corrigan, Watson, Barr 2006; Czykwin 2007; Olszewska 2012).

Biorąc pod uwagę kolejną kategorię pojęciową – zakres świadczonej pomocy – zaakcentowana została wieloaspektowość wsparcia osób z doświadczeniem kryminalnym i rola ich motywacji wewnętrznej. W jednej z narracji podkreślona

została również rola wychowawców w zakładach karnych w procesie destygmatyzacji. Wprawdzie proces ten „rozpoczyna się od uświadomienia przez jednostkę niewłaściwego dotychczasowego życia (swojego nieszczęśliwego losu), które powoduje pełnienie dewiacyjnych ról społecznych (przestępcy, agresora, nieudacznika itp.), a więc od dostrzeżenia efektów procesu stygmatyzacji negatywnej” (Konopczyński 2008 s. 70), ale sprzyja mu z pewnością specjalistyczne wsparcie. Warto zatem mieć na uwadze możliwości, jakie daje superwizja w poznaniu nastawienia pracowników socjalnych wobec byłych osadzonych jako specyficznych klientów pomocy społecznej, oraz podczas analizy ról, jaką to nastawienie odgrywa w towarzyszeniu im w powrocie do życia po opuszczeniu zakładu karnego. W związku z tym wyniki prezentowanych badań mogą okazać się przydatne superwizorom pracy socjalnej oraz osobom planującym kształcenie i doskonalenie zawodowe pracowników jednostek organizacyjnych pomocy społecznej.

Odnosząc się do społeczno-demograficznej charakterystyki badanych pracowników socjalnych nie zauważa się tendencji do występowania określonych orientacji w zakresie stygmatyzacji osób z doświadczeniem kryminalnym zależnej od wyszczególnionych cech.

Autorka ma świadomość ograniczeń prowadzonych badań i żywi nadzieję, że zaprezentowane wyniki będą stanowiły przyczynek do przyszłych, bardziej pogłębionych analiz uwzględniających liczniejsze grupy osób profesjonalnie pomagających, w tym pracowników socjalnych i osób kształcących się do wykonywania tego zawodu. Niniejszy artykuł nie wyczerpuje zagadnienia stygmatyzacji osób z doświadczeniem kryminalnym. Interesującym rozwinięciem byłyby badania porównawcze z uwzględnieniem grup reprezentujących inne profesje pomocowe. Nowe wnioski przyniosłyby również badania poszerzone o wywiady prowadzone wśród członków rodzin osób z doświadczeniem inkarceracji. Wartość poznawcza ustaleń dotyczących stygmatyzacji przeniesionej, identyfikowanej w zróżnicowanym stopniu u członków rodziny, wyrażałaby się w dostarczeniu podstaw do ujawnienia mechanizmów odpowiedzialnych za podatność na uwewnętrznianie dyskredytujących doświadczeń społecznych oraz radzenie sobie z jej przejawami i konsekwencjami (Byra, Parchomiuk, 2014).

Abstract: Stigmatisation of former prisoners in social workers' accounts

The article draws attention to the existence of stigmatisation components in the way social workers perceive former prisoners. The analyses take into consideration the context of the possibility for social reintegration of persons who have experienced incarceration. The article presents the outline of the stigmatisation pattern and the image of former prisoners in social workers' accounts. The article also raises the issues of the possibilities of changing social workers' perception of former prisoners, considered to be a prerequisite for their social reintegration. Uninstructed interviews were used.

Most accounts presented by female social workers contained stigmatisation components (although in various contexts and intensity) focussed on differentiating former prisoners from the society and attributing undesirable characteristics to them that reflect the pre-formed stereotypes. Labelling of former prisoners related to loss of status and to discrimination can also be seen in the social workers' accounts.

Key words: social worker, social reintegration, prisoners, stigmatisation.

Bibliografia

- [1] Ambrozik W., 2007, *Readaptacja społeczna i reorganizacja środowisk lokalnych jako warunek skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych*, [w:] *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, (red.) B. Urban, J.M. Stanik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [2] Butryn M., 2012, *Dystans jako sankcja społeczna*, „Opuscula Sociologica”, 1.
- [3] Byra S., Parchomiuk M., 2014, *Stygmatyzacja przeniesiona*, cz. 2: *Perspektywa członków rodziny osób z niepełnosprawnością i chorobą*, „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej”, 201(15), 47–62.
- [4] Chase S.E., 2009, *Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów*, [w:] *Metody badań jakościowych*, t. 2, (red.) N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [5] Chomczyński P., 2015, *Problem etykietowania i stygmatyzacji wśród wychowanków zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich. Socjologiczna analiza zjawiska*, „Studia Socjologiczne”, 21(4), 205–236.
- [6] Corrigan P.W., Watson A.C., Barr L., 2006, *The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy*, „Journal of Social and Clinical Psychology”, 25, 875–884.
- [7] Crocker J., Major B., Steele C., 1998, *Social stigma*, [w:] *The handbook of social psychology*, t. 2, (red.) D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey, McGraw-Hill Companies, Inc., New York, 505–553.
- [8] Czykwin E., 2007, *Stygmat społeczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [9] Dziwota E., 2014, *Stygmatyzacja osób chorych psychicznie*, „Current Problems of Psychiatry” 15(1), 18–23.
- [10] Fidelus A., 2013, *Stygmatyzacja byłych więźniów jako skutek procesu społecznej readaptacji*, „Forum Pedagogiczne”, 1, 107–135.
- [11] Friedrich W., 2021, *Polska adaptacja kwestionariusza SSICR do pomiaru poczucia stygmatyzacji osadzonych*, „Resocjalizacja Polska”, 21, 363–380.
- [12] Goffman E., 2005, *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [13] Hirschfield P.J., Piquero A.R., 2010, *Normalization and legitimation: Modeling stigmatizing attitudes toward ex-offenders*, „Criminology: an Interdisciplinary Journal”, 48, 27–55.
- [14] Jackowska E., 2009, *Stygmatyzacja i wykluczenie społeczne osób chorujących na schizofrenię – przegląd badań i mechanizmy psychologiczne*, „Psychiatria Polska”, 43(6), 655–670.

- [15] Jaworska A., 2008, *Tożsamość więźnia jako determinant wykluczenia społecznego*, [w:] *Meandry wykluczenia społecznego*, (red.) J. Nowak, WSP TWP, Warszawa.
- [16] Kieszowska A., 2018, *Rodziny uwięzionych i ich miejsce w środowisku lokalnym*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A”, Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne, 1, 168–188.
- [17] Kojder A., 1980, *Co to jest teoria naznaczania społecznego?*, „Studia Socjologiczne”, 3(78), 45–65.
- [18] Konecki K., 2000, *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, PWN, Warszawa.
- [19] Konopczyński M., 2017, *Mechanizmy destygmatyzacji społecznej*, „Resocjalizacja Polska”, 14, 7–9.
- [20] Korwin-Szymanowska A., 2019, *Dystans społeczny wobec osób karanych deklarowany przez studentów kilku polskich uczelni*, „Resocjalizacja Polska”, 18, 249–262.
- [21] Krajewski K., 1983, *Podstawowe tezy teorii naznaczania społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 45(1), 225–245.
- [22] Kudlińska I., 2011, *Stygmatyzacja społeczna jako perspektywa teoretyczno-badawcza (na przykładzie badań nad stygmatyzacją ludzi biednych)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, nr 38.
- [23] Link B.G., Phelan J.C., 2001, *Conceptualising stigma*, „Annual Review of Sociology”, 27, 363–385. DOI. org/10.1146/annurev.soc.27.1.363.
- [24] Miś L., 2014, *Mężczyźni a praca socjalna – analiza wybranych problemów*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 27(4), 109–120.
- [25] Mrózek Ł., 2014, *Zjawisko wykluczenia społecznego więźniów i osób opuszczających ośrodki penitencjarne. Analiza problemu i możliwości przeciwdziałania zjawisku*, „Studia Socialia Cracoviensia”, 6, 2(11).
- [26] Olszewska E., 2012, *Stygmat przestępcy jako czynnik utrudniający readaptację społeczną byłych skazanych*, „Resocjalizacja Polska”, 3.
- [27] Pawełek K., 2008, *Pełnienie roli ojca przez osadzonych mężczyzn*, [w:] *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych*, (red.) W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępiak, Poznań–Gdańsk–Warszawa–Kalisz.
- [28] Pawełek K., 2009, *Powrót więźniów do społeczeństwa*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [29] Pawełek K., 2010, *Powrót więźniów do społeczeństwa nie jest łatwy*, [w:] *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej*, (red.) S. Przybyliński, Akapit, Toruń.
- [30] Pierzchała K., 2016, *Stygmatyzacja i destygmatyzacja więźniów. Zarys analityczno-syntetyczny zagadnienia*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, 21, 199–214.
- [31] Podogrodzka-Nieł M., Tyszkowska M., 2014, *Stygmatyzacja na drodze zdrowienia w chorobach psychicznych – czynniki związane z funkcjonowaniem społecznym*, „Psychiatria Polska”, 48(6), 1201–1211.
- [32] Silverman D., 2009, *Prowadzenie badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [33] Skafiriak B., 2007, *Kobiety w warunkach izolacji więziennej a ich readaptacja do życia na wolności*, [w:] *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, (red.) B. Skafiria, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- [34] Szczepanik R., 2021, *Na mapie rodzicielskich doświadczeń: matki i ojcowie osób z etykietą dewianta*, „Resocjalizacja Polska”, 21, 77–94.
- [35] Szymanowski T., Świda Z., 2008, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Librata, Warszawa.

- [36] Świątkiewicz-Mośny M., 2010, *Tożsamość napiętnowana. Socjologiczne studium mechanizmów stygmatyzacji I autostygmatyzacji na przykładzie kobiet z zespołem Turner*, NIMOS, Kraków.
- [37] Żeromska-Charlińska J., 2010, *Przestrzeń i sens podmiotowości byłych skazanych*, [w:] *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej*, (red.) S. Przybyliński, Akapit, Toruń.

Źródła internetowe

- [38] Rymśza M., 2020, *Centra usług społecznych. Szansa na integrację i rozwój usług społecznych na poziomie lokalnym*, <http://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl> (dostęp: 13.09.2021).